

تبیین الگوی کالبدی و فضایی در پلان‌های مساجد تاریخی هرمزگان

تاریخ دریافت مقاله :

۱۴۰۲/۰۸/۲۲

تاریخ پذیرش مقاله :

۱۴۰۲/۱۲/۲۹

مهناز ازدری^۱محمد علی رحیمی^۲ (نویسنده مسئول)حامد ایمان طلب^۳

چکیده

ساختار بافت‌های تاریخی متشکل است از: سازمان فضایی و بافت پیاده مدار، مسیرهای حرکتی واجد الگو، فضاهای دارای عملکرد گوناگون و ابنیه تاریخی که این ساختارها در حقیقت مشخص کننده‌ی الگوی کالبدی-فضایی می‌باشند الگوی کالبدی-فضایی مساجد تاریخی هرمزگان از جهت نوع پلان، ورودی، جهت قبله و...؛ موضوعاتی هستند که در پژوهش حاضر مدنظر می‌باشند. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این سؤال است: چگونه و با چه معیارهایی می‌توان الگوهای کالبدی و فضایی پلان‌های مساجد تاریخی استان هرمزگان را تبیین کرد؟ این پژوهش با ماهیت کیفی و از روش توصیفی تحلیلی بهره گرفته است. در فرایند آن، با استفاده از گونه شناسی (برحسب الگوهای فرمی و فضایی و عناصر کالبدی) مساجد هرمزگان مورد بررسی قرار گرفته‌اند. برای این منظور، جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات (اسنادی) و برداشت و بازبینی از مساجد هرمزگان و استفاده از داده‌های سازمانی میراث فرهنگی در نمونه‌ها انجام پذیرفته است. تعیین حجم نمونه بر اساس موارد باارزش و ثبت شده در اداره میراث فرهنگی شهر بندرعباس تعیین گردید که تعداد آن‌ها ۱۳ مورد بوده است. به منظور تدقیق گونه شناسی الگویی موردنظر در این پژوهش از نظریات متخصصان در دو مرحله استفاده گردید که در مرحله اول با تحلیل محتوای، مصاحبه‌ها و در مرحله دوم با بهره‌گیری از تکنیک دلفی کدها دسته‌بندی شد و نمرات صاحب‌نظران به هریک از کدها تبیین گشت. در نهایت این نتیجه حاصل گردید که با استفاده از معیارهای (۱) ویژگی‌های کالبدی (۲) تزئینات (۳) فرم پلان (۴) فرم حیاط (۵) جهت‌گیری قبله و محراب (۶) فرم ورودی (۷) جهت ورودی مسجد نسبت به محراب و قبله، می‌توان الگوهای کالبدی و فضایی پلان‌های مساجد تاریخی استان هرمزگان را تبیین کرد که با بررسی تمامی این معیارها نتایج به‌دست‌آمده در نمونه‌های مورد بررسی ارائه گردید.

کلمات کلیدی: معماری، مسجد، الگو، کالبد، فضا، هرمزگان.

۱- دانشجوی دکتری تخصصی معماری، گروه معماری، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران.

۲- استادیار و دکتری معماری، عضو هیات علمی، گروه معماری، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران. (پست الکترونیک: ma.rahimi@iaubushehr.ac.ir)

۳- استادیار، گروه معماری، عضو هیات علمی، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی، قشم، ایران.

۱- مقدمه

«نیایشگاه»، در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، همواره جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر نمایان‌تر و چشمگیرتر است و از این رو همه‌جا در مرکز آبادی جای گرفته است (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۴). قرارگیری مسجد در میان بافت شهری و بخصوص محله‌های مسکونی شهر ارتباط هویتی مسجد را با عامه‌ی مردم برقرار می‌کند. مروری بر شهرهای تاریخی ایران نشان‌دهنده آن است که بناهای مذهبی یکی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرهای ایرانی در دوران اسلامی بوده‌اند. تداوم حضور بناهای مذهبی در شکل شهر، از ظهور اولین شهرهای شناخته‌شده تا امروز، موجب می‌شود یک شهر اسلامی را بتوان بدون حضور مسجد و دیگر بناهای مذهبی تجسم کرد.

درواقع مسجد مهم‌ترین واحد اجتماعی در شهر اسلامی است که بسیاری از فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی در این مکان روی می‌دهد. مسجد محلی است برای تجمعات مهم شهری در روزهای خاص، مراسم عمومی، دیدوبازدیدها، انجام آیین‌های مذهبی و غیره (مهدوی نژاد و همکاران، ۱۳۹۳) کارکردهای متنوع اجتماعی مسجد باعث می‌شود عبادت‌های فردی با عبادت‌های جمعی تلفیق شده و نیازهای فردی در کنار نیازهای جمعی در جامعه اسلامی پاسخ داده شود.

از طرفی بافت‌های تاریخی مکان‌های ویژه‌ای هستند که به دلیل برخورداری از الگوهای شاخص و میراث فرهنگی بودنشان حائز اهمیت‌اند. ساختار بافت‌های تاریخی متشکل است از: سازمان فضایی و بافت پیاده مدار، مسیرهای حرکتی واجد الگو، فضاهای دارای عملکرد گوناگون و ابنیه تاریخی (حسن‌زاده و سلطان‌زاده، ۱۳۹۵) که این ساختارها در حقیقت مشخص‌کننده‌ی الگوی کالبدی-فضایی می‌باشند که در مساجد تاریخی نیز این موضوع حائز اهمیت می‌باشد، الگوی کالبدی-فضایی مساجد تاریخی از جهت نوع پلان، ورودی، جهت قبله و... موضوعاتی هستند که در پژوهش حاضر مدنظر می‌باشند.

درواقع؛ این موضوع، مطالعه و پژوهش در زمینه‌ی شناخت ویژگی‌های ساختاری و کالبدی مساجد تاریخی به بیانی اکتشاف سنت‌های شکلی و فرمی به‌ویژه در استان‌های مرزی ایران را با توجه به مغفول ماندن و عدم بررسی دقیق گونه‌ها و تحلیل آن‌ها، ضروری جلوه‌گر می‌سازد. هرمزگان از استان‌های تاریخی و مهم زمان خود بوده و نقطه اتصال ایران با جهان از طریق جنوب ایران محسوب می‌شده است. مرز دریایی، موجب حضور افراد و اشخاصی با فرهنگ‌ها و قومیت‌های مختلف بوده و این امر باعث شده است تا طیف جدیدی از مساجد زمینه حضور پیدا کنند که همه‌ی آن‌ها در پاسخ به نیازها و مسائل مذهبی و فرهنگی شکل گرفته‌اند. شکل و الگوی معماری مساجد در این استان به دلیل اقلیم گرم و مرطوب، در کنار فقر پوشش گیاهی و همچنین محدودیت مصالح، سعی دارد با توجه به همه‌ی محدودیت‌ها، بهترین پاسخ را از طریق هم‌نشینی با عوامل گوناگون داشته باشد. بدین سبب استان هرمزگان دارای مساجد متمایزی نسبت به سایر الگوهای مساجد در سایر نقاط ایران است که بنا به تفاوت‌های جغرافیایی، فرهنگی و همسایگی شکل گرفته‌اند. با توجه به ضرورت این مسئله، هدف از انجام این پژوهش گونه شناسی الگوهای شکلی و فضایی و عناصر کالبدی مساجد به‌جامانده از دوران تاریخی در استان هرمزگان است.

بر این اساس، در این پژوهش مساجد شاخص تاریخی استان هرمزگان مورد بررسی قرار می‌گیرند تا الگوهای شکلی و فضایی و عناصر کالبدی استخراج گردد. بر این اساس پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این سؤال است که: چگونه و با چه معیارهایی می‌توان الگوهای کالبدی و فضایی پلان‌های مساجد تاریخی استان هرمزگان را تبیین کرد؟

۲- پرسش‌های تحقیق

سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که:

- ۱- معیارهای دستیابی به الگوهای کالبدی و فضایی پلان‌های مساجد تاریخی استان هرمزگان کدام است؟
- ۲- چگونه می‌توان به الگوهای کالبدی و فضایی پلان‌های مساجد تاریخی استان هرمزگان دست‌یافت؟

۳-پیشینه‌ی تحقیق

علیرغم اینکه گونه شناسی، از مباحث مهم و کلیدی است، پژوهش‌های اندکی در حوزه گونه شناسی مساجد انجام شده است. در همین راستا، در پژوهشی تحت عنوان: گونه شناسی مساجد بلوچستان ایران، یافته‌های گونه شناسانه حاکی از سه گونه صحن شبستان، گونه صحن رواق شبستان و گونه دو شبستانی است. بیشترین تنوع گونه در دسته مساجد روستایی را معرفی کردند (پسیان خماری و همکاران^۸، ۲۰۱۷). در پژوهش گونه شناسی مسجد-مدرسه‌های ایران، بر اساس شیوه دسترسی را موردتوجه قرار دادند و سه گونه در نظر گرفتند: مسجد-مدرسه‌های گونه اول، در منطقه مرکزی ایران-شامل اصفهان، کاشان و یزد- و با نگاه ریزبینانه به شریعت اسلامی، بر اساس جدایی فضای نیایشی و آموزشی ساخته می‌شده‌اند. مساجد گونه دوم ساده‌تر و مختصرتر هستند و با گستردگی جغرافیایی وسیع، در موقعیت‌هایی با حساسیت سیاسی و اجتماعی پایین‌تر طراحی و اجرا می‌شده‌اند. گونه سوم از دو گونه دیگر متأخرتر بوده و ترکیب کامل مسجد و مدرسه در آن کاملاً پذیرفته شده است (حسینی علمداری و همکاران، ۱۳۹۶).

در تحقیقی با عنوان گونه شناسی تحلیل مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران دو گونه مساجد در نظر گرفته‌اند که شبستان ستون‌دار بنیادی‌ترین الگوی این مساجد است، تقریباً در همه نمونه‌ها و گونه‌ها همچنان حضور دارد و با نظمی قابل فهم بسط می‌یابد. راهرو و ایوان به‌خصوص ایوان‌های روبه‌قبله، با افزودن به شبستان آن را گسترش می‌دهند (خادم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶). در پژوهش دیگری، تحلیلی بر پارامترهای گونه‌بندی مساجد تاریخی شهر تبریز ارائه داده‌اند. نتیجه نهایی این مطالعه منجر به شناختی جامع و درعین‌حال مختصر از مساجد تاریخی در شهر تبریز می‌گردد که می‌تواند مبنای گونه شناسی آن‌ها بوده و آغازی مناسب بر ریخت‌شناسی و الگوبندی مساجد تاریخی در تبریز به شمار آید (معماریان و همکاران، ۱۳۹۶).

گونه شناسی مساجد تاریخی شیراز در پژوهش دیگری موردبررسی قرار گرفت. شیوه پژوهش در این مقاله به‌صورت میدانی و کتابخانه‌ای بوده و از تمامی مساجد موردبررسی بازدید به‌عمل آمده است. نتیجه این پژوهش مشخص می‌کند که اکثر مساجد شیراز دو ایوان اما بیشتر با محوریت شبستان ساخته شده است (حکمت نیا و احمدی، ۱۳۹۶). بی‌مکر به تحلیل مساجد بازار سنتی زنجان پرداخت و نتایج حاصل از مطالعه نشان داده است که الگوی رایج ساخت در مساجد این بازار، گونه شبستانی بوده که در ترکیب با انواع دیگرگونه‌های ساخت مساجد در ایران به کار گرفته شده‌اند (بی‌مکر، ۱۳۹۶) ابراهیمی و مراد زاده به مطالعه در معماری مساجد ایران برای الگو یابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار پرداختند و به این نتیجه رسیدند که مؤلفه‌های طراحی و ساخت‌وساز مساجد، در نوع معماری بومی به لحاظ برون‌گرا یا درون‌گرا بودن مؤثر بوده است و نیز محل قرارگیری در کنار توانایی مالی، مصالح و عوامل فرهنگی نیز در شکل‌گیری این الگو تأثیر داشته‌اند (ابراهیمی و مراد زاده، 1397). مطالعه گونه شناسی مساجد تاریخی شهر اربیل عنوان پژوهش دیگری است که با بررسی سه سبک عثمانی، سبک بنی‌امیه و سبک پلان نامنظم به این نتیجه رسیدند، گونه شناسی طرح‌ها در مساجد تاریخی شهر اربیل مربوط به گونه شناسی سبک‌های شناخته شده اسلامی است (مصطفی و اسماعیل^۸، ۲۰۱۹).

سبک‌های معماری مسجد مالزی در هماهنگی بافت فشرده شهری عنوان پژوهش دیگری است که سبک‌های معماری مسجد مالزی را موردبررسی قرار داده است. این مقاله نشان می‌دهد که مسجد با سبک معماری مدرن در میان شش گونه‌ی بررسی شده، در زمینه فشرده شهری مناسب‌ترین است. عواملی که برای ارزیابی مساجد در نظر گرفته شده‌اند شامل پیشرفت چیدمان مسجد اعم از افقی یا عمودی، تهیه شرایط برای انباشته شدن عمودی فضاها، تقارن در تیپولوژی و ارتفاع مسجد، به‌کارگیری کاردهای انعطاف‌پذیر بوده است (آسیف و همکاران^۸، ۲۰۱۹) متانی^۸ گاه‌شماری و گونه شناسی مساجد در جند الاردن و جند فالاستین را موردبررسی قرار داده است. نتایج پژوهش نشان داده است که مساجد اولیه دارای

⁸ Pasian Khamari & Ravandeh

⁸ Mustafa & Ismael

⁸ Asif et.al

⁸ Matani

ساختاری کاملاً کاربردی بوده و تنها برای عبادت نمازگزاران در تمامی ساعات روز در نظر گرفته شده است و دارای ساختاری ساده و به صورت شبستانی معمولی طراحی شده‌اند (متانی، ۲۰۲۰).

شجاع دل^۸ به تحلیل گونه شناسی مساجد تاریخی در استان آذربایجان غربی پرداخته است، با بررسی ۱۶ مورد از مساجد سنتی، این نتیجه حاصل شده است که دو نوع اصلی مساجد شبستانی ستون دار و مساجد مربعی گنبدی دو گونه اصلی مساجد در این استان را تشکیل می‌دهد که هر دو نوع گونه‌ی مساجد ذکر شده فاقد حیاط بوده و در فضایی بسته شکل گرفته‌اند (شجاع دل، ۲۰۲۱) دیگر پژوهش در این زمینه توسط شاه و همکاران انجام گرفت که به تجزیه و تحلیل انتقادی رویکردهای تاریخی معماری به منظور تغییر الگوی طراحی مساجد در مالزی پرداختند. در این پژوهش ۱۲ مسجد در مالزی با دقت انتخاب گردیدند و ۶ الگوی مشخص از جنبه‌های مورفولوژی، فناوری و طراحی در آن‌ها شناسایی گردید و در قالب الگوهای تغییر مساجد تاریخی مالزی ارائه گردید (شاه و همکاران^۹، ۲۰۱۴) و در نهایت پژوهشی با عنوان توصیفات گونه شناسی مساجد تاریخی به عنوان راهنمای طراحی معماری مساجد ارائه گردید که در این مقاله با رویکرد هستی شناختی به توصیفات گونه شناسی مساجد دوره کلاسیک عثمانی پرداخته شده است و این نتیجه حاصل شده است که این توصیفات می‌تواند به عنوان دستور زبان و تکنیک مولد برای نسل‌های آتی مورداستفاده قرار گیرد (استوفز و تونسز، ۲۰۱۵).

همان‌طور که بررسی گردید، الگوی معماری مساجد در برخی از شهرهای ایران مطالعه شده‌اند ولی در هرمزگان چنین پژوهشی صورت نگرفته است، استان هرمزگان دارای مساجد متمایزی نسبت به الگوی سایر نقاط ایران است، بنابراین مطالعه در این زمینه با توجه به مساجد بسیار با ارزش این منطقه برای شناخت ویژگی‌های ساختاری و کالبدی این مساجد امری ضروری به نظر می‌رسد. در ادامه، با توجه به پیشینه‌ی پژوهش و مطالعات صورت گرفته، گونه شناسی الگویی مساجد در پیشینه‌ی مورد بررسی و معیارهای به دست آمده از آن‌ها در جدول ۱ به طور خلاصه آمده است، همچنین می‌توان فرم و چینش فضایی مساجد در ایران را به طور کلی به ۹ دسته تقسیم نمود که هر کدام دارای ویژگی‌های خاص خود می‌باشد (جدول ۱).

جدول ۱: خلاصه پیشینه تحقیق

ردیف	پژوهشگران	سال پژوهش	گونه شناسی الگویی مساجد	معیارهای برآمده از ادبیات تحقیق
۱	پسیان خماری و همکاران	۲۰۱۷	صحن-شبستان، صحن-رواق-شبستان، دو شبستانی	نحوه شکل‌گیری و ارتباط فضای باز، بسته و نیمه‌باز
۲	مراد زاده و نجاد ابراهیمی	۲۰۱۸	مساجد شبستانی فاقد صحن (مساجد بسته)، مساجد دارای صحن (مساجد باز)	مؤلفه‌های طراحی و ساخت و ساز مساجد، محل قرارگیری در کنار توانایی مالی، مصالح و عوامل فرهنگی
۳	حسین علمداری و همکاران	۲۰۱۷	گونه شناسی مساجد بر اساس شیوه‌های دسترسی به سه گونه	شیوه‌های دسترسی مسجد و مدرسه به یکدیگر
۴	خادم‌زاده و همکاران	۲۰۱۷	مساجد شبستانی بدون حیاط، مساجد حیاط مرکزی دار	گونه شناسی مساجد بر اساس اجزای فضایی یا کالبدی مساجد
۵	معماریان و همکاران	۲۰۱۷	مساجد شبستانی بدون حیاط	عرصه بندی فضای داخل، اندازه فضا، شاکله داخلی، ساختار معماری، تزیینات، مصالح، نورگیری، نحوه و جبهه ورودی و ارتباط با طبیعت

⁸ Shojadel

⁸ Shah et.al

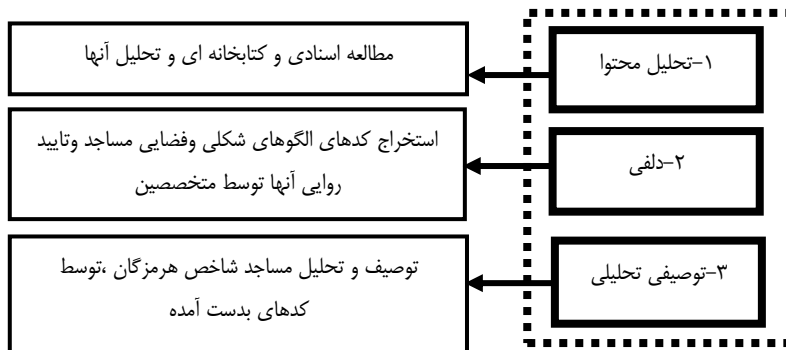
عوامل محیطی، شیوه مسجد سازی، جایگاه مسجد در شهر	اکثر مساجد شیراز دو ایوان اما بیشتر با محوریت شبستان	۲۰۱۷	حکمت نیا و احمدی	۶
الگویی ساخت آن‌ها، عناصر معماری و سلسله‌مراتب فضایی	مساجد شبستانی و ترکیبی از گونه‌های دیگر	۲۰۱۸	بیمارکر	۷
مورفولوژی، فناوری و سبک طراحی	برداشت ۶ الگوی مشخص از مساجد بومی	۲۰۱۴	شاه و همکاران	۸
الگوهای ساخت، اجزای کالبدی مساجد و فرم و پلان	برداشت تکنیک‌ها و الگوهای طراحی مساجد بومی	۲۰۱۵	استوفز و تونسیر	۹
چیدمان مسجد اعم از افقی یا عمودی، تقارن در گونه شناسی ارتفاعات و انواع فضاها در رابطه با کاربردهای انعطاف‌پذیر	مساجد مدرن در هماهنگی با بافت فشرده شهری	۲۰۱۹	اصیف و همکاران	۱۰
بررسی سه سبک عثمانی، سبک بنی‌امیه و سبک پلان نامنظم	مساجد به سبک معماری شناخته‌شده اسلامی	۲۰۱۹	مصطفی و اسماعیل	۱۱
بررسی شاخص‌های کاربردی و نحوه به‌کارگیری فضاها توسط نمازگزاران	ساختاری شبستانی و ساده	۲۰۲۰	متانی	۱۲
الگوی گونه شناسی مساجد و نحوه به‌کارگیری گنبد در مساجد و بررسی فضای باز و حیاط	مساجد شبستانی ستون‌دار و مساجد مربعی گنبدی	۲۰۲۱	شجاع دل	۱۳

۴- روش تحقیق

این پژوهش با ماهیت کیفی و از روش توصیفی تحلیلی بهره گرفته است. در فرایند آن، با استفاده از گونه شناسی (برحسب الگوهای فرمی و فضایی و عناصر کالبدی) مساجد هرمزگان مورد بررسی قرار گرفته‌اند. برای این منظور، جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات (اسنادی) و برداشت و بازبینی از مساجد هرمزگان و استفاده از داده‌های سازمانی میراث فرهنگی در نمونه‌ها انجام پذیرفته است. تعیین حجم نمونه بر اساس موارد بارزش و ثبت‌شده در اداره میراث فرهنگی شهر بندرعباس تعیین گردید که تعداد آن‌ها ۱۳ مورد بوده است. با بررسی‌های به‌عمل آمده بقیه نمونه‌ها یا مشابه بوده (که بیان‌کننده اشباع نظری است) یا فاقد ارزش تاریخی تشخیص داده شده است. قابلیت تحلیل اثر و امکان برداشت و بازبینی نمونه‌ها و استفاده از داده‌های سازمانی موجود و نظر خبرگان میراث فرهنگی، از مهم‌ترین دلایل چگونگی انتخاب نمونه‌ها بوده است. به‌منظور تدقیق گونه شناسی الگویی موردنظر در این پژوهش از نظریات متخصصان استفاده گردید.

بر این اساس، در این پژوهش ابتدا لیست چهارده‌نفره‌ای از اساتید دانشگاه که در شناخت الگوهای فرم و عناصر کالبدی مساجد تاریخی هرمزگان صاحب‌نظر بودند انتخاب شدند. پس از اطلاع‌رسانی راجع به موضوع پژوهش و فرآیند آن، ده نفر از این لیست، برای انجام مصاحبه، زمان لازم را در اختیار پژوهشگر قرار دادند. در مرحله اول، مصاحبه‌ای نیمه ساختاریافته ترتیب داده شد. در این مصاحبه‌ها، سعی پژوهشگر بر آن بود که ابتدا رویکرد و نگاه متخصصان به مساجد تاریخی هرمزگان را مورد کنکاش قرار داده و مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار گونه شناسی الگوهای شکلی از نگاه آنان را شناسایی نماید و سپس یافته‌های حاصل از مرور منابع را با آن‌ها در میان گذاشته و نظر آن‌ها را جویا شود. در این گفت‌وگوها همچنین یافتن میزان موافقت متخصصان با شناسی الگوهای فرم و عناصر کالبدی مساجد تاریخی هرمزگان به این مقوله مدنظر پژوهشگر بود. در این مرحله حدود ۵۰۰ دقیقه گفت‌وگو با حلقه ده نفر متخصصان انجام شد. پس از انجام مرحله اول و تحلیل محتوای مصاحبه‌ها، شاخص بازشناسی الگوهای فرم و عناصر کالبدی مساجد تاریخی هرمزگان و کدهای مکانی از نگاه این ده متخصص استخراج شد. این کدها، در تناظر با کدهای مکانی مستخرج از مرور یا اصطلاحات منابع قرار گرفت، کدهای مشترک حذف شد و در نهایت ۷ کد، به‌عنوان کدهای فرم و عناصر کالبدی مساجد تعیین شد. این ۷ کد در مرحله دوم تکنیک دلفی، بنا به نظر صاحب‌نظر، دسته‌بندی شد و نمرات صاحب‌نظران به هریک از کدها تبیین

گشت (جداول 2 و 3) خلاصه‌ای از روش تحقیق در (شکل 1) نشان داده شده است. این دسته‌ها عبارت بودند از: ویژگی‌های کالبدی (2) تزئینات (3) فرم پلان (4) فرم حیاط (5) جهت‌گیری قبله و محراب (6) فرم ورودی (7) جهت ورودی مسجد نسبت به محراب و قبله.

شکل 1: دیاگرام روش تحقیق

جدول 2: نمرات متخصصان به هر شاخص از سؤالات و استخراج مؤلفه‌های شاخص پرسشنامه، مرحله دوم روش دلفی

نمرات	شاخص‌ها					
	(1) ویژگی کالبدی	(2) تزئینات	(3) فرم پلان	(4) فرم حیاط	(5) جهت‌گیری قبله و محراب	(7) جهت ورودی مسجد نسبت به محراب و قبله
الف	*	*	*		*	
ب				*		
ج					*	*
د						

جدول 3: نتایج ارزیابی پاسخهای اعضای گروه دلفی

شماره شاخص	میانگین فازی مثلثی		میانگین فازی زدایی شده		اختلاف دو مرحله
	مرحله اول	مرحله دوم	مرحله اول	مرحله دوم	
1	0/2271, 0/0486, 0/9143	0/2186, 0/0457, 0/9071	0/741701	0/7625	0/033
2	0/2186, 0/054, 0/8788	0/224, 0/0457, 0/9071	0/869643	0/86671	0/076
3	0/2186, 0/8786, 0/054	0/21, 0/0743, 0/8571	0/787521	0/723214	0/071
4	0/2043, 0/09, 0/8429	0/2043, 0/1114, 0/8	0/814256	0/876786	0/205
5	0/194, 0/1086, 0/750	0/2071, 0/08071, 0/8071	0/728571	0/780357	0/129
6	0/2071, 0/1214, 0/7643	0/1281, 0/1179, 0/7106	0/342857	0/310514	0/0142

۰/۰۰۵۷	۰/۷۸۶۷۸۹	۰/۷۹۲۸۵۷	۰/۱۰۵۷، ۰/۱۹۸۶ ۰/۸۰	۰/۸۲۱۴، ۰/۰۹۲۹، ۰/۲۰۷۱	۷
--------	----------	----------	------------------------	------------------------	---

با توجه به نتایج مستخرج از متخصصان حوزه پژوهش حاضر و همچنین مبتنی بر مؤلفه‌های مستخرج از مصاحبه‌های انجام شده در گام نهایی به اولویت‌دهی این شاخص‌ها به‌طور کلی پرداخته شده است (جدول 3). لازم به ذکر است که در این راستا کلیه شاخص‌های مطرح شده در شاخص نهایی مورد بررسی قرار می‌گیرند و ارزش هیچ کدام از شاخص‌ها مبتنی بر داده‌های مستخرج حذف نمی‌شود. از این رو در بخش یافته‌ها کلیه این شاخص‌ها در نمونه‌های منتخب مورد پژوهش قرار گرفته‌اند.

۵- چارچوب نظری تحقیق

همان‌طور که در پیشینه‌ی پژوهش ذکر گردیده است؛ می‌توان فرم و چینش فضایی مساجد در ایران را به‌طور کلی به ۹ دسته تقسیم نمود که هر کدام دارای ویژگی‌های خاص خود می‌باشد و همچنین و از آنجایی اغلب الگوها به‌صورت مساجد شبستانی می‌باشد، این الگو در جدول ۴ به‌صورت جداگانه نیز مورد بررسی قرار گرفته است:

جدول ۴: گونه شناسی مساجد ایران و عناصر تشکیل‌دهنده‌ی آن‌ها بر اساس نظریات محققان

الگو	توضیحات	نمونه الگو	عناصر شاخص مسجد
مساجد شبستانی	برگرفته از مسجد پیامبر، دارای نقشه‌ای چهارگوش با حیاط مرکزی و شبستانی در جهت قبله	مسجد پیامبر/مسجد فهرج/مسجد تاریخانه دامغان	شبستان، صحن، محراب، گنبد
مساجد تک ایوانی	همیشه ایوان در جنوب و در جلوی گنبد خانه شکل می‌گیرد	مسجد جامع نیریز	شبستان، صحن، محراب، منار، گنبد، ایوان
مساجد دو ایوانی	جهت قرینه با ایوان جنوبی و بعضاً استفاده از آفتاب زمستانی، ایوان شمالی ساخته شد.	مسجد جامع زوزن	شبستان، صحن، محراب، منار، گنبد، ایوان
مساجد چهار ایوانی	کامل‌ترین نوع مساجد ایرانی است	مسجد جامع اصفهان	شبستان، صحن، محراب، منار، گنبد، ایوان
مساجد چهارطاقی	طرح آتشکده‌ای و تکامل یافته عبادتگاه‌های ساسانی، محصوریت سه سمت آن و تبدیل شدن به مسجد	مسجد جامع اربیل/مسجد جامع بزد خواست	گنبد خانه، منار، محراب
مساجد بسته	الگوی ساختاری این مساجد به شکل بدون حیاط می‌باشد	مسجد نوح بلخ/مسجد نارمک/مسجد کبود تبریز	شبستان، گنبد، محراب
مساجد گنبد مرکزی با دو رواق کشیده در طرفین	-	مسجد کاخ لشکری بازار	شبستان، گنبد، محراب
مساجد صخره‌ای	این مساجد به شکل ارگانیک شکل گرفته‌اند و نقشه از پیش تعیین شده ندارند	مسجد عنصرود/مسجد صخره‌ای ایچ	شبستان
مساجد چلیپایی	دارای نقشه‌ای چلیپایی (صلیبی شکل)، ساختاری از دوره ساسانی	مسجد سنگی داراب	شبستان

با مقایسه تطبیقی عناصر فضایی و کالبدی مسجد مورد بررسی در جدول ۵، می‌توان عناصر شاخص تشکیل‌دهنده مساجد را در فضاهای شبستان، ایوان، صحن، گنبد، مناره و محراب دسته‌بندی نمود.

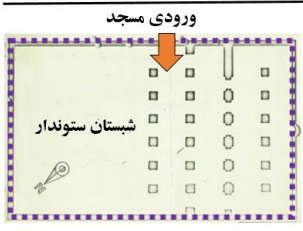
جدول ۵: بررسی مساجد شبستانی و عناصر شاخص آن

الگوی شبستانی	عناصر شاخص	نمونه	توضیحات
مساجد شبستانی فاقد گنبد خانه با ایوان‌های مشرف به صحن	شبستان/ایوان/مناره	مسجد وکیل، مسجد نصیرالملک، مسجد جامع کرمان	به دلیل عدم وجود گنبد خانه، تأکید بر قبله به وسیله ایوان‌ها یا عوامل دیگر مانند رنگی شدن ستون‌های میانی شبستان مسجد وکیل انجام می‌گیرد.
مساجد شبستانی دارای گنبد فاقد ایوان	شبستان، گنبد، مناره	مسجد جامع مرنده، مسجد جامع ارومیه	در این‌گونه مساجد، عنصر مناره به‌عنوان نشانه عمل می‌کند و در تأکید بر قبله نقش کمی دارد و محراب در فضای گنبد خانه قرار دارد.
مساجد شبستانی طاق چشمه فاقد گنبد خانه و ایوان	شبستان	مسجد تاریخانه دامغان، مسجد جامع تبریز	در این‌گونه مساجد، برای تأکید بر قبله، از ایوان و بروار یا گسترش دهانه میانی ستون‌ها استفاده می‌گردد.
مساجد شبستانی با سقف تخت	شبستان	مسجد مهرآباد بناب، مسجد ملا رستم مراغه	به‌طور معمول، از یک شبستان ساده با ستون‌های چوبی دارای کنده‌کاری و نقاشی شکل گرفته‌اند.

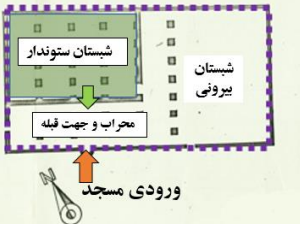

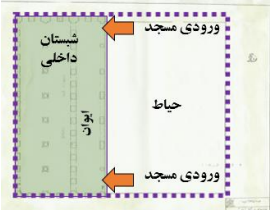
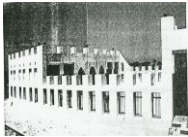
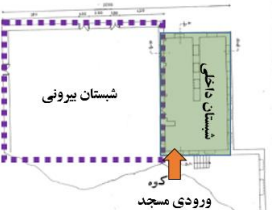

۶- بحث و یافته‌ها

در این پژوهش، حدود ۱۵ مورد از مساجد هرمزگان انتخاب شدند و از میان آن‌ها با نظرات خبرگان میراث فرهنگی، تعداد ۱۳ مورد از مساجد بومی انتخاب گردیدند؛ بنابراین قابلیت تحلیل اثر و امکان برداشت و بازبینی نمونه‌ها و استفاده از داده‌های سازمانی موجود و نظر خبرگان میراث فرهنگی، از مهم‌ترین دلایل چگونگی انتخاب نمونه‌ها بوده است. این نمونه‌ها با توجه به دلایل توضیح داده‌شده به عدم قدمت بسیار مساجد، همگی مربوط به دوره‌ی تاریخی سیمصد سال اخیر و به‌ویژه در صدسال اخیر بوده است. در جدول (۶)، مساجد بومی هرمزگان که در این پژوهش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند معرفی شده است:

جدول ۶: معرفی مساجد مورد بررسی

شماره	نام مسجد	دوره تاریخ	تزیینات	حیاط	پلان
۱	ملک بن عباس	صفویه	مقرنس زیبا و کاشی‌های معرق و تزیین ستون‌ها با آجرهای قالبی از گچ	دارای حیاط در قسمت جنوبی و شرقی ساخته شده - صفویه	 <p>ورودی مسجد</p> <p>شبستان ستوندار</p>

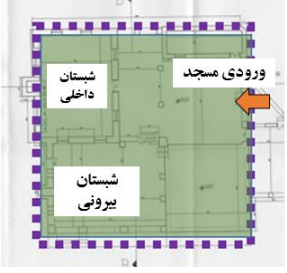

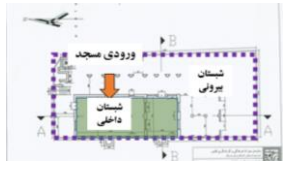

	<p>دارای حیاط در قسمت جنوبی ساختمان</p>	<p>تزئین ستون‌ها با خشت‌های گچی و نقوش زیبا و برجسته</p>	<p>افشاریه</p>		<p>مسجد افغان</p>	<p>۲</p>
	<p>دارای حیاط در جبهه‌های غربی، جنوبی و شمالی</p>	<p>کلیل، تزئینات قالب‌های خشت گچ‌بری، تزئینات گچی</p>	<p>زندیه</p>		<p>دلگشا</p>	<p>۳</p>
	<p>دارای حیاط در قسمت شرقی</p>	<p>قوس جناقی - سنگ مرمر با خط ثلث در شبهستان - تزئینات گچی با نقوش اسلیمی و گل‌بوته و پیچک</p>	<p>قاجاریه</p>		<p>گله‌داری</p>	<p>۴</p>
	<p>دارای حیاط در قسمت شرقی</p>	<p>آمود، تزئینات گچی</p>	<p>قاجاریه</p>		<p>مسجد امیر یا مسجد ماشه</p>	<p>۵</p>
	<p>دارای حیاط در قسمت جنوبی</p>	<p>طاق قوسی، تزئینات گچی</p>	<p>قاجاریه</p>		<p>دزک</p>	<p>۶</p>

بهار ۱۴۰۳

طراح و برنامه ریزی
د. مهدی و شهرمادی

فصلنامه طراحی و برنامه ریزی در معماری و شهرسازی

	<p>دارای حیاط در قسمت جنوبی</p>	<p>طاق‌های زیبا و گچ‌بری‌های قالبی برجسته</p>	<p>قاجاریه</p>		<p>شیخی</p>	<p>۷</p>
	<p>دارای حیاط در قسمت شمالی</p>	<p>گچ‌بری و رنگ‌آمیزی، طاق‌های جناغی</p>	<p>قاجاریه</p>		<p>بستک</p>	<p>۸</p>
	<p>دارای حیاط در قسمت شمالی</p>	<p>طاق‌های بین جرزهای ایوان و طاق‌نماهای دور آن‌ها و پنجره‌های سنگی مشبک درون شبهستان</p>	<p>قاجاریه</p>		<p>مسجد بن نادار</p>	<p>۹</p>
	<p>به صورت حیاط مرکزی</p>	<p>تزئینات گچ‌بری، گل و نقش‌های هندسی، طاق و تویزه، تزئینات ساروجی</p>	<p>قاجاریه</p>		<p>محمدیه دژگان</p>	<p>۱۰</p>

	در قسمت شرقی	تزئینات گچ‌بری، طاق و قوس، ارچندل و منگور، تزئینات خشتی و گلی	قاجاریه		احمد بن حمبل	۱۱
	در قسمت شمالی و شرقی	تزئینات گچ‌بری، طاق و تویزه	پهلوی		کرچی	۱۲
	در قسمت شرقی و جنوبی	طاق و قوس، رنگ و گچ‌رنگی و نقوش هندسی	پهلوی		خالدی	۱۳

ویژگی‌های فضایی و کالبدی مساجد شاخص تاریخی استان هرمزگان

ساختار فضایی مساجد شامل اجزای تشکیل‌دهنده و بخش‌های اصلی و فضاهای موجود در مساجد است که سر در ورودی، شبهستان، مناره، ستون، گنبد، محراب، ایوان و رواق بخش‌هایی است که تقریباً در همه‌ی مساجد وجود داشته است، در نمونه‌های موردبررسی، مشخص شده است که همان‌طور که ملاحظه می‌گردد، گنبد تنها فضایی است که در بیشتر مساجد بومی هرمزگان وجود ندارد. با توجه به ۷ معیار به‌دست‌آمده جهت تحلیل و دسته‌بندی الگوها در جداول زیر ارائه شده است (جدول ۷ تا ۱۰).

جدول ۷: بررسی ساختار فضایی مساجد در نمونه‌های موردبررسی

شماره	نام مسجد	سردر ورودی	شبهستان		مناره	ستون	گنبد	محراب	ایوان	رواق
			بیرونی	داخلی						
۱	مسجد افغان	✓	✓	✓	❖	✓	❖	✓	✓	✓
۲	ملک بن عباس	✓	✓	✓	✓	✓	❖	✓	✓	✓
۳	گله‌داری	✓	✓	✓	✓	✓	❖	✓	✓	✓
۴	دلگشا	✓	✓	✓	❖	✓	❖	✓	✓	✓

✓	✓	✓	❖	✓	❖	✓	✓	✓	مسجد امیر (ماشه)	۵
❖	✓	✓	❖	❖	❖	❖	✓	✓	دزک	۶
✓	✓	✓	❖	✓	✓	✓	✓	✓	شیخی	۷
✓	✓	✓	❖	✓	✓	✓	✓	✓	بستک	۸
✓	✓	✓	❖	✓	❖	✓	✓	✓	مسجد بن نادار	۹
✓	✓	❖	❖	✓	❖	✓	✓	✓	محمدیه دژگان	۱۰
✓	✓	✓	❖	✓	✓	✓	✓	✓	کرچی	۱۱
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	خالدی	۱۲
✓	✓	✓	❖	✓	❖	✓	✓	✓	احمد بن حمبل	۱۳

جدول ۸: ویژگی‌های کالبدی مساجد در نمونه‌های موردبررسی

مصالح	نوع تزئینات	تعداد طبقات	نوع پوشش	رنگ سطوح	سطوح بازشو و پنجره
گچ و خاک-سنگ و چوب	طاق و قوس، تزئینات گچی و خشتی	همکف (یک طبقه)	طاق و قوس در نما-سقف مسطح	روشن و سفید به‌منظور تقلیل حرارت	حداقل تعداد پنجره با ابعاد کوچک
۸۰٪	۸۰٪	۸۴٫۶٪	۱۰۰٪	۱۰۰٪	۱۰۰٪

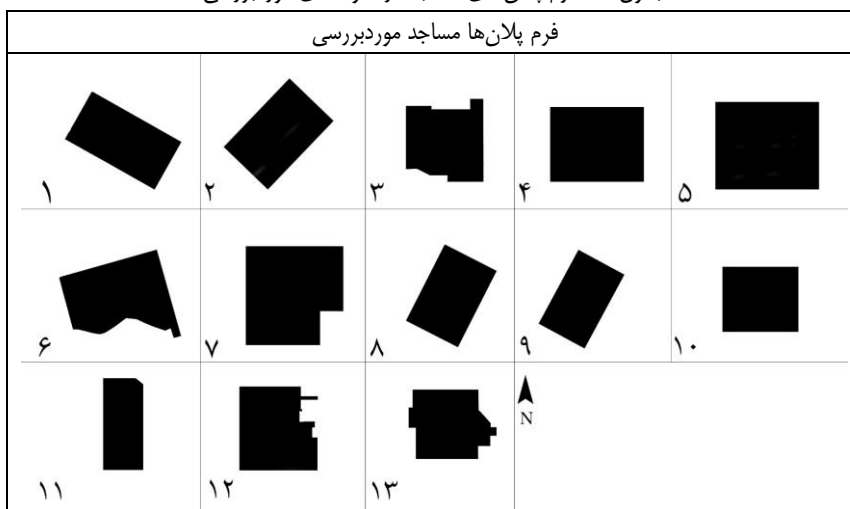
بررسی تزئینات مساجد موردبررسی حاکی از آن است که از تزئینات ساده‌ای در آن‌ها استفاده شده است، بیشترین تزئینات مورد استفاده شامل تزئینات گچی و خشتی و طاق و قوس بوده است و بعد از آن تزئینات به صورت تزئین ستون با نقش‌های برجسته و درصد کمی به صورت مقرنس انجام شده است.

جدول ۹: نوع تزئینات مساجد در نمونه‌های موردبررسی

نوع تزئینات	مقرنس	تزئینات ستون با نقش برجسته	طاق و قوس	تزئینات گچی و خشتی
درصد	۱۰٪	۲۳٪	۸۰٪	۸۰٪
تصاویر				

فرم پلان در مساجد موردبررسی اکثراً به صورت مربع یا مستطیل بوده است، اشکال به دست آمده در جدول ۱۰ الگوهای کلی مساجد موردبررسی را نشان می‌دهد.

جدول ۱۰: فرم پلان‌های مساجد در نمونه‌های موردبررسی

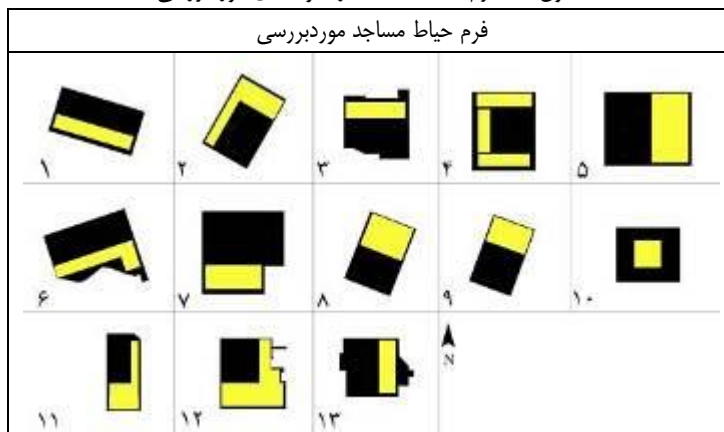
تحلیل نظریات و مقایسه تطبیقی عناصر فضایی و کالبدی در مساجد و همچنین مشاهدات میدانی و مفروضات تحقیق، نوعی سادگی در مساجد هرمزگان قابل درک است، لذا برای شناخت بهتر عناصر فضایی و برای رسیدن به الگوی دقیق‌تر در طراحی پلان مساجد منطقه، در جدول ۱۱ الگوهای فرم پلان ارائه می‌گردد:

جدول ۱۱: الگوهای فرم پلان مساجد در نمونه‌های موردبررسی

شماره الگو	الگوی شماره ۱	الگوی شماره ۲	الگوی شماره ۳	الگوی شماره ۴
فرم پلان	پلان مستطیل شکل	پلان نامنظم	پلان مربع شکل	پلان ال شکل
شکل الگو				
تعداد گونه	۵	۴	۳	۱
درصد الگوی موجود	۳۸.۴٪	۳۰.۷٪	۲۳٪	۷.۶٪

تقریباً تمامی مساجد منطقه دارای حیاط می‌باشند، حیاط‌ها در جهات مختلف با توجه به اقلیم منطقه و همچنین نحوه استفاده از آن در جهات مختلف قرار داده شده است، فرم حیاط‌ها بیشتر به صورت مستطیل بوده است و تنها در یکی از موارد به صورت حیاط مرکزی طراحی شده بود.

جدول ۱۲: فرم حیاط مساجد در نمونه‌های مورد بررسی

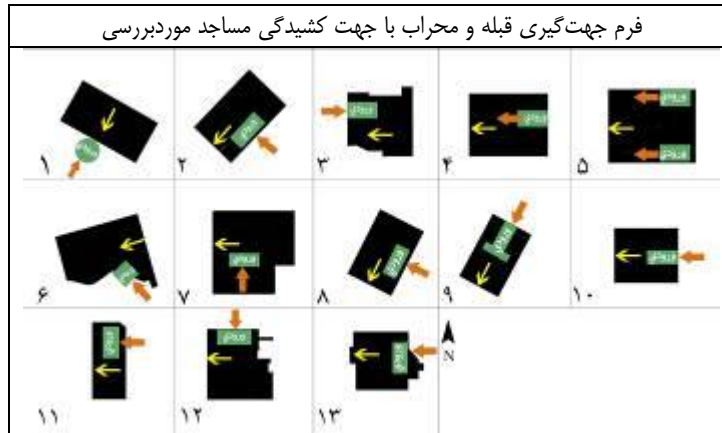
حیاط مستطیل شکل و ال شکل بیشترین فرم حیاط را در مساجد هرمزگان به خود اختصاص داده‌اند و بعداز آن حیاط خطی با ۲۳ درصد بیشترین فرم حیاط است و بعداز آن حیاط یو شکل و حیاط مرکزی در رتبه‌ی بعدی قرار دارند.

جدول ۱۳- الگوهای فرم حیاط مساجد در نمونه‌های مورد بررسی

شماره الگو	الگوی شماره ۱	الگوی شماره ۲	الگوی شماره ۳	الگوی شماره ۴	الگوی شماره ۵
فرم حیاط	حیاط مستطیلی شکل	حیاط ال شکل	حیاط خطی	حیاط یو شکل	حیاط مرکزی
شکل الگو					
تعداد گونه	۴	۴	۳	۱	۱
درصد	۳۰.۷٪	۳۰.۷٪	۲۳٪	۷.۶٪	۷.۶٪

جهت قبله در اندام‌های اصلی، اولین نظم مشترک در همه مساجد است. ترتیب فضا در معماری مسجد دو جهت دارد: جهت افقی به سوی قبله که محل محراب مرکزی همه مسلمانان جهان این جهت را نشان می‌دهد و شکل کلی بنای مسجد بر آن تأکید دارد. ضلع بلند شبستان برگزاری نماز جماعت نیز متوجه مکه است. مکه نقطه‌ای است که در آنجا آسمان و زمین به هم می‌پیوندند. فرم جهت‌گیری قبله در مساجد هرمزگان و محراب با جهت کشیدگی مساجد در جدول ۱۴ نشان داده شده است:

جدول ۱۴: فرم جهت‌گیری قبله و محراب با جهت کشیدگی مساجد در نمونه‌های مورد بررسی

جدول ۱۵: الگوهای جهت‌گیری قبله و محراب مساجد در نمونه‌های مورد بررسی

شماره الگو	الگوی شماره ۱	الگوی شماره ۲	الگوی شماره ۳
جهت‌گیری قبله و محراب با جهت کشیدگی بنا	جهت کشیدگی شرقی-غربی	جهت کشیدگی شمال شرقی-جنوب غربی	جهت کشیدگی شمالی-جنوبی
شکل الگو			
تعداد الگو	۶	۵	۲
درصد الگوی موجود	۴۶.۱۵٪	۳۸.۴٪	۱۵.۳٪

جدول ۱۶: استخراج الگوهای فرمی فضایی مساجد در نمونه‌های مورد بررسی

استخراج الگو	پلان	حیاط		جهت‌گیری قبله و محراب با جهت کشیدگی بنا
فرم	پلان مستطیل شکل	حیاط مستطیل شکل	حیاط ال شکل	جهت کشیدگی شرقی - غربی
شکل الگو				
تعداد گونه	۵	۴	۴	۶
درصد الگوی موجود	۳۸.۴٪	۳۰.۷٪	۳۰.۷٪	۴۶.۱۵٪

شکل‌گیری ورودی به عنوان یکی از عناصر مهم و مؤثر در معرفی افکار و نظریات دوران مربوط به خود است و متناسب، هماهنگ، پیوسته با امکانات، اهداف عملکردی و تفکرات دوره مربوط به خود شکل می‌گیرد. طبیعت اقلیمی ایران و آداب و رسوم، مراسم مذهبی، روحیه، اخلاقیات، اندیشه و عقیده نسل‌ها در معماری ایران انعکاس واضحی دارد. ما نه تنها در بناهای عظیم، بلکه در ابنیه و آثار کوچک هم این انعکاس را می‌توان دریافت و همان گونه که بررسی شد، جایگاه ورودی در فرآیند طراحی مساجد بومی هرمزگان در ادوار مختلف تاریخی در این منطقه به وضوح به چشم می‌خورد.

جدول ۱۷: فرم و محل قرارگیری ورودی مساجد در نمونه‌های موردبررسی

فرم و محل قرارگیری ورودی مساجد موردبررسی				
				
				
			N	

جدول ۱۸: فرم ورودی مساجد در نمونه‌های موردبررسی

شماره الگوی	الگوی شماره ۱	الگوی شماره ۲
فرم ورودی	فرورفته	بیرون زده
شکل الگو		
تعداد الگو	۱۱	۲
درصد الگوی موجود	۸۴.۶٪	۱۵.۳٪

جدول ۱۹: استخراج الگوهای فرم ورودی در مساجد در نمونه‌های موردبررسی

استخراج الگو فرم	ورودی فرورفته	جهت ورودی مسجد نسبت به محراب و قبله
شکل الگو		
تعداد گونه	۱۱	۷
درصد	۸۴.۶٪	۵۳.۸٪

جدول ۲۰: جهت ورودی مسجد نسبت به محراب و قبله مساجد در نمونه‌های موردبررسی

شماره الگو	الگوی شماره ۱	الگوی شماره ۲
شکل الگو		
جهت ورودی مسجد نسبت به محراب و قبله	ورودی هم‌جهت با محراب	ورودی بدون در نظر گرفتن جهت محراب

تعداد الگو	۷	۶
درصد	۵۳٫۸٪	۴۶٫۱٪

۷- نتیجه‌گیری

بررسی الگوهای کالبدی-فضایی مساجد هرمزگان نشان داد که همه مساجد دارای حیاط می‌باشند، حیاط در جهت شرقی ساختمان، در اکثر مساجد دیده می‌شود و در برخی موارد نیز علاوه بر حیاط شرقی حیاط‌هایی در قسمت‌های جنوبی و شمالی نیز دیده می‌شود، در مسجد-مدرسه نیز به دلیل وجود حجره‌هایی برای درس و زندگی طلاب، حیاط به صورت حیاط مرکزی بوده و چیدمان فضاها در اطراف حیاط مرکزی صورت گرفته است. نکته‌ی دیگری که می‌توان در خصوص مساجد بومی هرمزگان گفت این است که همه مساجد دارای ورودی مشخص و در بیشتر موارد دارای ورودی‌های جداگانه برای آقایان و بانوان است. همان‌طور که مشخص گردید، جهت استقرار اکثر مساجد در جهت قبله بوده و به صورت متمایل به شرقی-غربی ساخته شده‌اند، ولی در اکثر موارد مشاهده می‌گردد که قرار گرفتن مسجد در جهت قبله مدنظر بوده است و قرار گرفتن در جهات اصلی چندان مورد توجه نبوده است؛ همچنین در پاسخ به سؤال اصلی پژوهش می‌توان بیان کرد که با معیارهای؛ (۱) ویژگی‌های کالبدی (۲) تزئینات (۳) فرم پلان (۴) فرم حیاط (۵) جهت‌گیری قبله و محراب (۶) فرم ورودی (۷) جهت ورودی مسجد نسبت به محراب و قبله که از تکنیک‌های مصاحبه و دلفی حاصل گردید، می‌توان الگوهای کالبدی و فضایی پلان‌های مساجد تاریخی استان هرمزگان را تبیین نمود و نتایج حاصل از این بررسی در نمونه‌هایی که تحلیل گردید در جدول (۲۱)، آمده است.

با توجه به جدول‌های ۷ تا ۲۰ و گونه‌شناسی‌هایی که بر اساس پرسشنامه‌هایی که از طریق دلفی و از متخصصان امر حاصل گردید؛ نتایج نهایی که الگوهای غالب مساجد هرمزگان می‌باشند و بیشترین درصد در میان نمونه‌های مورد بررسی را به خود اختصاص داده‌اند به‌طور خلاصه در جدول ۲۱ آمده است.

جدول ۲۱- الگوهای غالب مساجد هرمزگان

ردیف	شاخص‌های پژوهش	گونه‌شناسی الگویی شکلی و فضایی مساجد شاخص تاریخی استان هرمزگان
۱	ویژگی‌های کالبدی	با توجه فرهنگ و اقلیم
		مصلح
		تعداد طبقات
		گچ و خاک-سنگ و چوب
۲	نوع تزئینات	طاق و قوس در نما-سقف مسطح
		نوع پوشش
		رنگ سطوح
		روشن و سفید به‌منظور تقلیل حرارت
۳	فرم پلان مساجد	سطوح بازشو و پنجره
		حداقل تعداد پنجره با ابعاد کوچک
		طاق و قوس
		پلان مستطیل شکل
۴	فرم حیاط	حیاط ال شکل
		حیاط مستطیلی شکل
۵	جهت‌گیری قبله و محراب	جهت کشیدگی شرقی-غربی
		فرورفته
۶	فرم ورودی	فرورفته
		جهت ورودی مسجد نسبت به محراب و قبله
۷	جهت ورودی مسجد نسبت به محراب و قبله	ورودی هم‌جهت با محراب

ابراهیمی، احد؛ مراد زاده، سام (۱۳۹۷)، مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگو یابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار، نشریه هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، دوره ۲۳، شماره ۲، صص ۸۷-۹۸.

بی مکر، فرزانه (۱۳۹۶)، گونه شناسی تحلیلی مساجد بازار سنتی زنجان، کنفرانس ملی معماری و عمران شهری، تربت‌جام.

پاسبان خمیری، رضا؛ رجبعلی، حسن؛ رونده، محمدرضا (۱۳۹۶)، گونه شناسی مساجد بلوچستان ایران: از دوره قاجاریه تا معاصر، مطالعات معماری ایران، دوره ۶، شماره ۱۱، صص ۱۸۹-۲۰۵.

حسینی علمدار، آرش؛ موسوی، احسان؛ شیخ‌الاسلامی، حمید؛ سعادت‌مند، مریم (۱۳۹۶)، گونه شناسی مسجد-مدرسه‌های ایران بر اساس دسترسی، باغ نظر، شماره ۵۳، سال چهاردهم.

حکمت نیا، امیرحسین و احمدی، محمدرضا (۱۳۹۶)، گونه شناسی مساجد تاریخی شیراز، کنفرانس ملی معماری و عمران شهری، تربت‌جام.

خادم‌زاده، محمدحسن؛ معماریان، غلامحسین؛ صلواتی، کامیار (۱۳۹۶)، گونه شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران، مطالعات معماری ایران، دوره ۶، شماره ۱۱، صص ۱۰۳-۱۲۴.

معماریان، غلامحسین؛ غفاری، عباس؛ قلی زاده، فرزانه (۱۳۹۶)، تحلیلی بر پارامترهای گونه‌بندی مساجد تاریخی شهر تبریز، فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، سال ۳، شماره ۱.

مهدوی نژاد، محمدجواد؛ مشایخی، محمد؛ بهرامی، منیره (۱۳۹۳)، الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، جلد ۲، شماره ۴، صص ۱-۱۵.

Ahmad, A. A. Ali, A. Zin, M. & Arbi, E. (2013). Typology of Interior Architecture for Traditional Mosques in Peninsular Malaysia from 1700 Ad (Tipologi Seni Bina Masjid-Masjid Tradisional Di Semenanjung Malaysia Dari 1700 Masihi). Journal of Al-Tamaddun, 8(2), 89-100.

Asif, N. Utaberta, N. & Sarram, A. (2019). Architectural styles of Malaysian mosque: Suitability in compact urban settings. In MATEC Web of Conferences (Vol. 266, p. 06001). EDP Sciences.

Bandyopadhyay, S. & Sibley, M. (2003, January). The Distinctive Typology of Central Omani Mosques: Its Nature and Antecedents. In Proceedings of the Seminar for Arabian Studies (Pp. 99-116). Archaeopress.

Matani, Abd El-Razek (2020). Chronology and Typology of Mosques in Jund Al-Urdun and Jund Falastin (Doctoral Dissertation, Ben-Gurion University of the Negev).

Mustafa, F. A. & Ismael, Z. K. (2019). A Typological Study of the Historical Mosques in Erbil City. Sulaimania Journal for Engineering Sciences, 6(3).

Shah, M. A., Arbi, E., and Inangda, N. (2014): Transformation Of Mosque Architecture In Malaysia: Critical Analysis Of Architectural History Approaches. In Proceeding of the International Conference on Arabic Studies and Islamic Civilization Icasic (Pp. 4-5).

Shojadel, N. (2021): Analytical Typology of Historical Mosques in West Azerbaijan Province. Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 18(4), 2313-2334.

Explanation of the architectural and spatial pattern in the plans of the historical mosques of Hormozgan

Mahnaz Azhdari¹

Mohammadali Rahimi² (corresponding author)

Hamed Imantalab³

Abstract

The structure of historical contexts comprises spatial organization and pedestrian context, movement paths with patterns, spaces with various functions, and historical buildings. These elements define the physical-spatial pattern. The current research focuses on the physical-spatial patterns of historical mosques in Hormozgan, considering aspects such as type of plan, entrance, and Qibla direction. The primary question this research seeks to answer is: How and by what criteria can the physical and spatial patterns of the plans of historical mosques in Hormozgan province be explained?

This qualitative research employs an analytical descriptive method. Through typology (in terms of formal and spatial patterns and physical elements), the mosques of Hormozgan have been examined. Data collection involved document studies, on-site reviews of Hormozgan mosques, and utilization of cultural heritage organizational data. The sample size, determined by valuable and registered cases in the Cultural Heritage Department of Bandar Abbas, consisted of 13 mosques.

To verify the typology of the target model, expert opinions were gathered in two stages. In the first stage, codes were categorized through content analysis and interviews. In the second stage, the Delphi technique was used to obtain experts' scores for each code. The research concluded that the physical and spatial plans of the historical mosques of Hormozgan province can be explained using the following criteria: 1) physical features, 2) decorations, 3) plan form, 4) courtyard form, 5) Qibla and altar orientation, 6) entrance form, and 7) the direction of the mosque entrance relative to the Mihrab and Qibla. The results of this examination were presented for the studied samples.

Keywords: architecture, mosque, pattern, body, space, Hormozgan.

1- Department of Architecture, Bushehr branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran.

2- Department of Architecture, Bushehr branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran (email: ma.rahimi@iaubushehr.ac.ir)

3- Department of Architecture, Qeshm branch, Islamic Azad University, Qeshm, Iran